

זְקֵן כְּמִילַת טָאבוּ בְּעֵבְרִית הַיִּשְׂרָאֵלִית

לעברית עדיין אין חלופה מדויקת למילה **טאבו**. יש המתרגמים את המונח כאיסור חברתי, להבדיל מאיסור חוקי או הלכתי. המילה הפכה אוניברסלית, ובלשנינו העבריים אשר עסקו ועוסקים בסמנטיקה - ואזכיר כאן את גבי"ע צרפתי ואת רפאל ניר - אף הם משתמשים במונח. תחליף למילה אשר נמנעים מלהשתמש בה מתוך יראה או כבוד או פחד או רתיעה כלשהי קרוי **אויפמיזם** (euphemism), מן היוונית eu = יפה ו־phemi = אומר. לתרגום מונח זה לא נאלצנו לרעות בשדות זרים, שכן המונח **לשון נקייה** מצוי כבר במקורותינו: "לעולם יספר אדם בלשון נקייה" (פסחים ג ע"א).

וכך מגדיר אבן-שושן את הערך לשון נקייה: "לשון יפה, שימוש במילים או בשמות שאולים, נימוסיים ומקובלים בחברה לכוונות או לעניינים, שמטעמי נימוס אין נוהגים לבטאם במפורש. השמות **בית-כבוד**, **בית-כיסא** לשון נקייה הם...". כיום נשמעים דבריו של אבן-שושן מיושנים, שכן הדוגמאות שהביא כבר אינן בחזקת "לשון נקייה" בלשונונו כיום. במקומן נולדו תחליפיהן: תחילה **נוחיות** (וזאת, ככל הנראה, כשאלה מן האנגלית public conveniences, כפי שהיה נהוג לקרוא לשירותים הציבוריים באנגליה), לאחר מכן **בית שימוש**, ועתה **שירותים**.

החיפוש אחר חלופות למילות טאבו, כגון מילים הקשורות למוות, למחלות, לאסונות או לעניינים מביכים כלשהם, הוא תהליך כלל-עולמי בכל הדורות ובכל הלשונויות. במקורותינו נמצאות חלופות רבות לפועל **מת**: נאסף אל עמיו, שכב עם אבותיו, הלך בדרך כל הארץ, הלך לעולמו, נפטר (מן העולם) ועוד רבים אחרים.

וכך אומר הסוציולווגוויסט טרדגיל (בתרגום חופשי): "בדרך כלל אופי המילה ההופכת לטאבו בלשון כלשהי משמש בבואה למערכת הערכים והאמונות, או לפחות לחלק מן המערכת, של החברה הדוברת אותה לשון"¹. ברם "מערכת הערכים" של חברה מסוימת אינה עניין של קבע, והיא משתנה, תכופות בהשפעת תרבויות זרות.

* המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה בקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות, ירושלים, תמוז תשנ"ג.

כיום שונתה מערכת הערכים, כפי שהיא מתבטאת בלשון ימינו, ובהשפעת המערב - קרי ארצות הברית - הוחרמו מילים רבות. אחת הדוגמאות הבולטות היא החרמת המילה **כושי**. תרגום אונקלוס ל"האישה הכושית" הוא "איתתא שפירתא", וכך מפרש רש"י: "שהכל מודים ביופיה". (אמנם רש"י מוסיף כאן "כאדם הקורא את בנו נאה כושי כדי שלא תשלוט בו עין רעה...") אף שיר הילדים החביב "כושי כלב קט" הוצא מתקליטיית רשות השידור, כי המילה **כושי** היא מעליבה, מה שקרוי בפי הבלשנים dysphemism, שהוא היפוכו של euphemism. אף מושגים בלשניים אלה נעלמים והולכים, ובמקומם השתגרו המושגים politically incorrect, politically correct.

הוא אשר קרה למילה הנאה **זקן**. במקרא אין לה משמעות נלווית שלילית כלשהי; אדרבה, בהיקרויות מרובות המשמע הוא "נכבד", "ראש" או "מנהיג". בפרשת קדושים נאמר "והדרת פני זקן" (ויקרא יט, לב), ורש"י מפרש, על סמך הנאמר במסכת קידושין (לב ע"ב) "אין זקן אלא מי שקנה חכמה". וזו המשמעות גם בצירוף "זקני העדה" (ויקרא ז, טו), וכן "זקן ונשוא פנים" (ישעיהו ט, יד). התרגומים האנגליים (Fisch, KJB, NKJB, JPS, NIV) כולם מבחינים בין שתי ההוראות של המילה **זקן** במקרא: old (1) (בא בימים); elder (2) (נכבד).

המילה **זקן** כמעט הפכה בימינו למילת טאבו. בכל זאת היא מצויה לפרקים בכלי התקשורת, אך בהקשרים מסוימים בלבד; ואמנה כאן ארבעה הקשרים שבהם מצאתיה.

א. בשמות רשמיים של אגודות, שחלקן נוסדו לפני דור: "האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל", נוסדה בידי הגוינט ומלבן; "המועצה הציבורית למען הזקן", הוקמה בידי שר הרווחה בממשלת יצחק שמיר.

ב. בהקשרים דרוגטיביים, כגון "אני לא זקן נרגן", בכתבה של תמר אבידר (מעריב, 10.11.1993) על איציה ממבוש, המצהיר ש"הזיקנה היא מכה מתחת לחגורה".

ג. בדרך היתולית, לפרקים מתוך לעג, בפייהם של צעירים. בכתבה על צעירים בראשית שנות העשרים לחייהם, שחיברו "מופע נונסנס... העובד על חבריה צעירים", כאשר ראו המחברים אנשים מספר בקהל בשנות השלושים שלהם, אמר אחד המשתתפים במופע: "הראש של הזקנים האלה כל כך שונה, שאין סיכוי שהם יבינו אותנו" (ידיעות אחרונות, 26.2.1993).

ד. "זקן" ככינוי חיבה מופיע, למשל, בשיר על רוטנברג "הזקן מנהריים", או ככינויו של בן-גוריון, וכן של יצחק שדה. באנגלית the old man הוא כינוי

חיבה לאבא, ולפרקים גם לבעל. בידיש ובספרדית, למשל, כדי להביע את יחס החיבה מוסיפים "לזקן" את סופית ההקטנה: בידיש "מייך אלטיטשקער" = הזקנצייך שלי, ובספרדית *la viejita mia* = הזקונת שלי. ואולם, כאמור, מחוץ להקשרים מן הסוג הנ"ל הומרה המילה **זקן** בדרך כלל בתחליפים מספר. תחילה נשתגרה המילה הארמית **קשיש** מלשון חז"ל. בתלמוד משמשת מילה זו בעיקר במשמע "הגדול מ...", המבוגר יותר מאחרים". "דאנא קשיש מאבוך" = אני קשיש מאביך (בבא מציעא כג ע"ב). ובמסכת תענית (כג ע"ב) מדובר על "ינוקא קשישא" = הילד הגדול, היפוכו של הזוטרא.

ואכן עד לפני דור אחד בלבד, כאשר הזקן עדיין היה "זקן", שימשה המילה **קשיש** בעיקר בהוראה זו. בילדותי אמרתי: "אחותי קשישה ממני בשבע שנים". שולמית אלוני צוטטה כמי שאמרה בתגובה לדברי הנשיא: "אני זקנה? הוא קשיש ממני בחמש שנים" (מעריב, 29.1.1995).

בימי טרום-המדינה היה בתל-אביב שבט של תנועת הצופים בשם "שבט גוש הצופים הקשישים", שבו היו חברים מגיל שמונה! שמו המקורי היה "שבט הגוש", והמילה "קשישים" נוספה לאחר ש"ההגנה", שחבריה היו מבוגרים יותר מילדי הצופים, חיפשה כיסוי לפעולותיה, וביקשה להעניק לחבריה כרטיסי חבר בצופים.²

באותם ימים - ימי "ההגנה" - היה חיל בשם **חי"ם** = חיל מצב או חיל משמר, שבו שירתו בני 35 עד 50. החיל, שנועד להגנה מקומית, היה ידוע כ"חיל קשישים", או בקיצור חק"ש, ושם שירתו גם אנשים בעלי כושר גופני מוגבל. במילון פנימי של צה"ל מצויים ראשי תיבות אלה, וההגדרה היא "חיל רגלים קשיש".³

באותה תקופה מופיע **קשיש** בתרגומיו של שלונסקי. כידוע, לשון העגה של זקני הכפר תורגמה תכופות לארמית, וכך, למשל, הפך איוון איוונוביץ האב ל"איוון איוונוביץ קשישא".

על כל פנים, מה שברור הוא שבדורנו - כפי שמתבטא הדבר בכל אמצעי התקשורת, וכן בלשון המדוברת - גם המילה החלופית **קשיש** סר חנה, והיא מומרת לרוב ב**מבוגר** או **בוגר**. וכבר קראנו על כך באכסניה זו (מחזור מג, חוברת ב, שבט תשנ"ב) במדור "תשובות המזכירות המדעית", שכותרתו "על זקנה ושיבה". המדור פותח במילים: "רבים השואלים כיצד יש לכנות אנשים 'בגיל מתקדם'. האם אין טעם לפגם במילה **זקן** ובמילים **קשיש** ו**שיש**?" שושנה בהט ויגאל ינאי, זיכרונם לברכה, נדרשו שניהם לעניין זה, ובין היתר כתבה שושנה: "אין מנוס מן הזקנה, וכל מילה שתדבק בה משמעות הגיל

המופלג - ירצה אדם להמירה...". יגאל סיים את דבריו במילים: "כל מה שתבחרו לכם... יתבלה במשך השימוש ותצטרכו להחליפו שוב ושוב".

ואכן מאז נכתבו דברים אלה נמשכים בלא הרף החיפושים אחר החלופות למילים ה"מעליבות", כפי שיעידו המובאות שלהלן:

(א) "בארה"ב קוראים לזקן 'סניור סיטיזן' - אזרח בכיר. בארץ קוראים לו 'קשיש'. זה מעליב...") (הפסלת הירושלמית לאה מג'ר-מינץ על ספרה מסע בין הקמטים, מוסף "סגנון", מעריב, 12.2.1992). מתוך דבריה של הפסלת רואים בעליל, שאין היא מוצאת פסול במילה **זקן**. היא אוהבת את הזקנים, כפי שברור למי שחזה בפסלי הזקנות החביבות שלה. לגביה המילה ה"פוגעת" היא דווקא **קשיש**. לאחר שיחה עם כמה נשים ב"גיל המתקדם" התברר, שהמילה הנתעבת ביותר כיום היא אכן המילה **קשיש**. כאשר ניסיתי לברר את הסיבה לכך, נעניתי שהצליל אינו ערב לאוזן. יש שקשרו את המילה **קשישות** אל **תשישות**, ויש שהסמיכוה אל **קש**.

(ב) "בארצות-הברית יש senior citizen - מונח המעורר כבוד והערכה. אנו יכולים לבחור בין 'זקן', 'קשיש', או 'ישיש', שהם מונחים די פוגעים ומעליבים, ואין החברה שלנו יכולה להתגאות בצעדים יוצאי-דופן לקראת אזרחיה המבוגרים... זהו. מהפכת ההזדקנות תפסה אותנו עם המכנסיים למטה...") ("ד"ר סוניה בקר, פסיכולוגית, מנהלת חברת שייח' - שירותי ייעוץ חברתיים, מוסף "עסקים", מעריב, 3.3.1992).

למעשה אין כיום בחירה בין **קשיש** ל**ישיש**. בדרך כלל השימוש במילה **ישיש** היום קרוב יותר אל המשמעות המקראית - זקן מאוד או זקן מופלג. ארבע היקריות למילה **ישיש**, וכולן בספר איוב. ראוי לציון הוא הפירוש המובא ב"מצודת ציון" על הפסוק "לישישים חכמה" (איוב יב, יב): "הזקן הרבה ייקרא ישיש, והוא מלשון יש, כי עמדה בו הישות ימים רבים". המקבילה האנגלית ל**ישיש** המקראי היא לרוב ancient או aged.

לעומת הפסלת מג'ר-מינץ, הפוסלת את המילה **קשיש** בלבד והדבקה ב**זקן** המקראי, הפסיכולוגית בקר בוחלת בשלוש המילים מלשון המקורות ומעדיפה את **המבוגר** - המצאת העברית החדשה. המילה **מבוגר** היא כיום המועדפת ברוב אמצעי התקשורת, אולם אין ספק כי היא בעייתית משום שהפכה למילה פוליסמית, היינו רב-ערכית, שאין להבינה מחוץ להקשרה. ברור לכול, שכאשר נאמר על סרט מסוים שהוא "למבוגרים בלבד", הכוונה היא, בדרך כלל, לבני שמונה-עשרה ומעלה, הקרויים בלשון המשפטית "בגירים".

(ג) "תראי, אני יודעת שאני **מתבגרת**. אם לא היה לי אוברדרפט בבנק, הייתי

עושה מתיחת פנים" (ענת מרקוס, ריאיון עם יהודית סולה, "סגנון", מעריב, 24.6.1992). השחקנית המרואיינת, המתקרבת לגיל חמישים, מנעת משימוש בפועל **הזדקן**, שאף הוא נעלם והולך מלשון התקשורת.

(ד) "מספר התושבים המבוגרים במדינת ישראל כבר עולה על מחצית המליון" (מידע לגמלאי, הוצאת דביר-כצמן 1992/93). המסקנה הלוגית ממשפט שכזה, המנותק מהקשרו, היא, שלמעלה מארבעת מיליוני התושבים הנותרים טרם הגיעו לבגרות. בהמשך הדברים אנו קוראים: "כל המבוגרים בארץ זכאים לקצבת-זקנה מהביטוח הלאומי". אף משפט זה, מחוץ להקשרו, עשוי להשתמע כמבע שקרי או חסר היגיון. השימוש בשם העצם המופשט **זקנה** בלתי נמנע, שהרי המושג **קצבת זקנה** הוא צירוף כבול, המופיע בלשון החוק, שהיא לשון רשמית, ואין לשנותה.

במדורים הרבים והשונים של מידע לגמלאי, העוסקים ב"תרבות הפנאי", כגון הנחות לתיאטרונים, לקונצרטים, לקורסי לימוד וכיו"ב, מומרת המילה **זקנה בגיל הזהב, הגיל השלישי או הגיל המבוגר**. במדור אחד בלבד, הקרוי "ביטוח סיעוד לקשישים", מופיעה המילה ה"בוזייה" **זקן**. "על פי החוק יוגש הסיעוד ל**זקנים** הגרים בבית, אך נזקקים לעזרה בפעולות היום-יומיות".

בכל הנוגע למוסדות המיועדים לבני "הגיל המתקדם" מוחרמת המילה **זקן** לחלוטין, כפי שמתברר מן הפרסומים השונים בלשון העיתונות.

(ה) "מרכז מגורים יוקרתיים לאוכלוסיה המבוגרת" (מודעת פרסומת, "7 ימים", ידיעות אחרונות, 4.6.1993); "מרכז מגורים יוקרתיים לאוכלוסיה הבוגרת" ("סגנון", מעריב, 6.9.1994), כפי שקרוי אותו מוסד בראשון לציון. כולנו מבינים ששני המוסדות האלה אינם אלא "לשון נקייה" למה שנקרא בעבר הלא-רחוק **מושב זקנים**, צירוף בעל עומס ריגושי חיובי ביותר, שנשלף ממזמור קז בתהלים: "וירוממוהו בקהל-עם במושב זקנים יהללוהו". הצירוף **מושב זקנים** הפך לטאבו מוחלט בימינו, ותחליפים מרובים לו: בית אבות, נווה הורים, מעון לגמלאים, מעון גיל הזהב, ועוד כהנה וכהנה. באחרונה הוקם בירושלים "בית טובי העיר" - צירוף השאול ממשכת מגילה, שבה מוזכרים שבעת טובי העיר, והכוונה היא לנכבדים אשר נבחרו בידי אנשי העיר.

רבים מתושבי העיר תל-אביב אשר זכו להגיע לזקנה ושיבה נושאים עמהם ארבעה כרטיסים, כלהלן:

- (1) "תעודת הזהב - תעודת תושב לבני **גיל הזהב**", המקנה הנחות מסוימות בכניסה למוסדות שונים בתל-אביב.
- (2) "כרטיס **גמלאי**" של ההסתדרות הכללית, הקרוי מעברו השני באנגלית

"Senior Citizen Card", והמקנה לבעליו הנחות גם בחו"ל. לכרטיס זה זכאי גם אדם העובד במשרה מלאה, אף שהוא קרוי "גמלאי".
 (3) כרטיסיית הנחה מיוחדת של חברת האוטובוסים "דן" הייתה ידועה בעבר כ"כרטיס קשיש". אין בה כיום תואר כלשהו לנושא הכרטיס. כתוב עליה בפשטות: "זכאים: אשה מגיל 60 וגבר מגיל 65".

(4) "תעודת אזרח ותיק", בחתימת ראש הממשלה לשעבר, יצחק שמיר, הונפקה לאחר שהתקבל בכנסת חוק האזרחים הוותיקים. הכרטיס אסתטי עד מאוד בצבעי תכלת-לבן ובאותיות זהב בולטות, ובצדו השני נאמר: "בעלות תעודה זו זכאית להטבות והקלות כפי שיוחלט בהתאם לחוק ויפורסם מעת לעת". (ואגב אורחא, מאז חלפו מעת-לעתים רבים, והכרטיס עדיין משמש לקישוט בלבד.) בשעתו נאמר: "...החוק מדבר אמנם על **ותיקים** אך כוונתו לכלל הקשישים במדינה, כולל העולים החדשים הקשישים" (מעריב, 10.7.1990).

הבחירה בצירוף **אזרחים ותיקים** לכלל הזקנים במדינה נשמעת תמוהה. לאחר בירור נמסר לי, כי חברת הכנסת נאוה ארד היא שטבעה את המטבע החדש. כאשר שאלתי מדוע העדיפו את ה"ותיק" על ה"בכיר", כמקבילו של ה-senior citizen, השיבה (בשינוי סגנון כלשהו) שאכן הוצע הצירוף **אזרח בכיר**, אך לדעתה יש בביטוי זה מעין לעג לרש, ובלשונה: "המושג **בכיר** משתייך לאליטה, אבל **ותיק** הוא לא עניין של סטטוס גבוה, כמו למשל ותיקי הפלמ"ח".

כדי לוודא, אם אמנם המושג **בכיר** מעורר תסמיכים של "אליטה" או "סטטוס גבוה" ואילו המילה **ותיק** אינה קשורה למעמד מסוים, שאלתי אנשים מספר (ובעיקר נשים) שבידם כרטיס אזרח ותיק, ואכן כולם איששו את דבריה של חה"כ ארד. **בכיר**, לדעתם, מורה על סטטוס גבוה ולא על גיל. בבדיקת הוראתן של שתי מילים אלה בלשון המקורות מתברר, שנהפכו היוצרות בימינו. בלשון המקרא נקריט שש פעמים המילה **בכירה** (בנקבה בלבד) במשמע "גדולה יותר בגיל" או "בת ראשונה להורים". על בנות לוט נאמר "ותאמר הבכירה לצעירה" (בראשית יט, לא); על בנות לבן "לתת הצעירה לפני הבכירה" (שם כט, כו); ועל בנות שאול "שם הבכירה מרב ושם הצעירה מיכל" (שמואל א יד, מט).

ותיק בלשון חז"ל מוגדר כ"נאמן", "ישר" או "מופלגי", "מומחה", "מובהק" (מילון אבן-שושן, הגדרות 2 ו-3). בערוך השלם ההגדרה היא "חזק ואמיץ, ובהשאלה בעל מידות טובות...". בסוף הערך כותב קוהוט: "וכן כינוי למקום בפיט ילאל עורך דין: 'לותיק ועושה חסדי'". מילה זו מופיעה גם כאחד מתיאורי האל בפיט "ידיד נפש": "ותיק יהמו רחמיך".

אין ספק, כי משמעות המילה **ותיק** שבכרטיס המהודר אינה זהה להוראה שבלשון חז"ל או לזו שבלשון הפיזיטים, ואף לא למשמעות שבלשון ימינו. סביר להניח, שהצירוף **אזרח ותיק** אינו אלא ניסיון לתרגום שאילה מן האנגלית; המילה הפוליסמית senior מוגדרת כ"בכיר, קשיש, ותיק..." (מילון אלקלעי). שתי ההגדרות הראשונות נדחו, מסיבות שהוסברו לעיל, ולא נותר אפוא אלא לבחור במילה השלישית.

לסיום, נוכל לומר שבכל אחת מן החלופות למילה **זקן** בלשון ימינו - **קשיש, מבוגר, בוגר, בכיר, ותיק** - חלו תזוזות סמנטיות במרוצת השנים, וזאת מתוך שתי סיבות עיקריות: שינוי ערכים בחברה והשפעת תרבויות ולשונות שונות; ותכופות, כשם שאירע למילה הנָּאָה **זקן**, בשילובם של שני הגורמים גם יחד.

הערות

1. P. Trudgill, *Sociolinguistics*, Middlesex 1979, p. 30
2. מידע זה קיבלתי מיעקב גולדין, מיקירי תל-אביב ולשעבר מפקד השבט.
3. עבור מידע זה תודה למר גרשון ריבלין, מי שהיה עורך ביטאון צה"ל מערכות וחבר בוועדת הלשון של צה"ל.